

СТРАХ ЯК ЗМІСТОУТВОРЮЮЧИЙ ФАКТОР ОБРЯДОВИХ ДІЙ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАЛОЖНИМИ ПОКІЙНИКАМИ, В ОБРЯДОВІСТІ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Розглядаються проблеми страху як змістоутворюючого фактора обрядових дій, пов'язаних з такою категорією покійників, як заложні, в межах міфологічних уявлень східних слов'ян.

Ключові слова: вік, недожитий вік, доля, заложний, поминання, поховання, східні слов'яни, обрядовість.

Рассматриваются проблемы страха как смыслообразующего фактора обрядовых действий, связанных с такой категорией покойников, как заложные, в рамках мифологических представлений восточных славян.

Ключевые слова: век, недожитый век, доля, заложный, поминки, похороны, восточные славяне, обрядность.

Fear as a sense-making factor of ritual actions connected with such category of the dead as «zalozhnyie» is considered within the scope of mythological ideas of the Eastern Slavs.

Key words: age, not lived-out age, fate, zalozhnyi, funeral repast, funeral, the Eastern Slavs.

Народна обрядовість презентує уявлення людей про всесвіт, місце людини в ньому, взаємовідносини людини з навколишнім світом. Обрядові дії, пов'язані зі смертю людини, демонструють уявлення людей про загробний світ, які у свою чергу виявляють певні особливості самотньої картини світу.

Особливе місце в обрядових діях, пов'язаних зі смертю людини в давніх слов'ян, належить похованню та поминанню такої категорії покійників, як «заложні». Вони виявляють тісний зв'язок із культом землеробства та моральними аспектами існування індивіда в суспільстві.

Фундаментальне дослідження цієї теми належить Д. Зеленіну [7; 8], який диференціював поняття «своєї» та «не своєї» смерті і на цій основі виділив два типи покійників: предків і заложних. Його дослідження проблеми «недожитого віку» продовжила О. Седакова [11]. Вона визначила етимологію поняття «вік» і пов'язала його з поняттям «доля». Аспекти, які стосуються мотивів повернення померлих у світ живих, розробляла Л. Виноградова [4]. Великий внесок у вивчення слов'янського поховального обряду зробили О. Афанасьєв [1], Н. Велецька [2; 3], О. Седакова, Д. Зеленін, В. Гнатюк [6]. Вирішальний поворот в орієнтації теорій міфотворчості на емоційно-афективний аспект свідомості здійснив основоположник психології народів В. Вундт [5]. Але конкретний емоційний стан особистості як змістоутворюючий фактор обрядових дій, пов'язаних із такою кате-

горією покійників, як «заложні», в межах слов'янської культури не розглядався.

Мета статті — дослідити страх як змістоутворюючий фактор обрядових дій, пов'язаних із похованням та поминанням заложних покійників.

У східних слов'ян поняття «своєї» та «не своєї» смерті має чітке розмежування, яке відіграє важливу роль у формуванні обрядових дій, пов'язаних зі смертю, похованням і поминанням померлого. У разі «своєї» смерті та за умови проведення відповідних обрядових дій померлому забезпечується перехід у подальший вимір існування, він набуває статусу предка та вшановується поминальними обрядами кілька разів на рік.

Унаслідок «не своєї» смерті (передчасної, випадкової, насильницької, самогубства, прокляття тощо) перехід в інший вимір буття не здійснюється, людина набуває статусу «заложного покійника» (далі заложний). Слово заложний (або заложений) походить від способу поховання, під час якого людину не закопують або спалюють, а просто залишають на землі, заклавши гіллям [7, с. 352].

Заложних визначає факт «недожитого віку». Етимологія слов'янського *věkъ* (лат. *vis*) виявляє індоевропейську семантику: «життєва сила», «*vis vitalis*». Вік, як термін життя людини, не має точної кількісної міри; це наповнений, близький до долі час витрачання первинно закладеної життєвої енергії [11, с. 40]. Давні слов'яни вважали: якщо людина не відбула свого віку, не вичерпала всієї відведеної їй життєвої сили, вона починає становити небезпеку для живих. Залишок цієї енергії переноситься в простір смерті, де перетворюється на активну шкідливу силу, що обертається проти простору життя.

Уявлення про смерть і загробне життя є одними з найважливіших елементів колективної свідомості соціокультурної спільноти. Поховальний ритуал, що є об'єктивацією цих уявлень, має сильне негативне емоційне забарвлення. Страх смерті і страх покійних — це найзагальніші та найукоріненіші у свідомості людини інстинкти. Такі страхи пов'язані з інстинктом самозбереження і нейтралізуються впевненістю в нероздільності, непорушності та єдності життя. Страх мобілізує людину на виконання запобіжних і оборонних дій, спрямованих на нейтралізацію згубної сили смерті або шкоди, яку можуть учинити живим самі покійники.

Типологічне розділення на «свою» та «не свою» смерть зумовлює наявність різних змістоутворюючих факторів: в обрядових діях, пов'язаних з культом предків, переважає турбота про людину; в обрядових діях, що пов'язані із заложними, превалює страх, який є усвідомленням загрози передбачуваного лиха.

Усі обрядові дії, пов'язані зі смертю заложних, можна поділити на чотири етапи: 1) підготовка до смерті; 2) похорон; 3) поминання; 4) доживання свого віку.

Підготовка до смерті. Серед заложних до смерті готуються відьми та чаклуни. За народними уявленнями, смерть відьми або чаклуна не може бути природною, але є «важкою» [11, с. 49], бо вони за життя «знаються з нечистою силою». Більше того, «відьмарка ніколи своєю смертю не вмирає, вона або втопиться, або повіситься» [8, с. 61]. Проте відьми та чаклуни, незважаючи на спосіб, звичайно йдуть із життя в літньому віці, тобто переважно їх не можна визначити за недожитим віком (це єдине, що відрізняє їх від інших заложних).

Смерть відьми або чаклуна народ відносить до розряду «тяжкої», тобто зазвичай їм допомагають піти із цього світу. Вважається, що душа такого заложного «запечена» в тілі; щоб вона пішла пробивають стелю, перекладають помираючого на поріг або підлогу, прибирають з ліжка куряче пір'я (подушку), підкладають йому віник або мітлу. Усе це робиться людьми з остраху, що заложний мститиме за ненадану допомогу.

Похорон. У випадку із заложними, згідно з традицією, померлого не ховають у землю. Таким чином намагалися уникнути осквернення Матері-землі, тобто сакрального простору, нечистим тілом, що могло призвести до її гніву холодів або заморозків, тобто бути згубним для посіву. Існує повір'я, що Мати-земля не прийме заложного, він завжди повертатиметься на землю, скільки б разів його не ховали, при цьому поховане тіло не зазнає тління. Тіло заложного викидали в безлюдних, глухих місцях. Такий спосіб захоронення межує з повною його відсутністю. Помста заложних у цьому разі була особливо небезпечна влітку, коли вони приходили на поля та знищували посіви.

Пізніше, у зв'язку з боротьбою християнських священиків із цим звичаєм, принциповим став не спосіб, а місце поховання. Їх не можна ховати на кладовищі, оскільки шанованим предкам буде неприємно лежати поряд з нечистими тілами, своєю присутністю вони опоганять святе місце.

Заложні зберігають зв'язок з місцем своєї смерті. Наприклад, самогубець на початку кожного місяця повертається туди, де він позбавив себе життя, і якщо його перенести та поховати в іншому місці, ходитиме на старе ще сім років. Аналогічні уявлення існують про потопельників, які кожному повню припливають до місця своєї смерті та купуються в місячному світлі.

У самому обряді поховання багато дій виконуються навпаки. Заложного виносять уперед головою, щоб він повертався тільки до своєї оселі, на перехрестях тіло тричі повертають кругом, щоб заплутати та збити зі шляху. Часто позаду поховальної процесії йде жінка, що замітає слід банним віником, розбризкуючи навколо себе воду, оскільки дух не може переступити через воду.

Із похованням заложних пов'язані запобіжні ритуальні дії: щоб заложний не вставав, його пришпилюють у могилі осиковим кілком,

підрізають йому п'ятки, а іноді набивають їх мілько посіченою щетиною. Існує звичай кидати заложним макове насіння: «тоді будеш ходити, як мак перелічиш» [8, с. 53].

Поминки. Заложні позбавлені гідного поховання і тим більше поминання. Люди, щоб не викликати заморозків, навесні не ховали заложних, але влітку, коли посіви повинні були підійматися і вже можна було не боятися холодів, особливим чином поминали заложних, аби ті не розоряли поля.

Самі поминки докорінно відрізняються від поминок пращурів. Заложним сиплють зерно на перехрестях, щоб клювали вільні птахи (птаха тут асоціюється з душею). Під час загальних поминок на зимні святки родина накриває стіл для покійних родичів, а заложним ставлять їжу під стіл, бо вони позбавлені права сидіти за столом. На могили або на місця їх смерті кидають гілки та різні речі [8, с. 42].

Доживання свого віку. Недожитий вік визначається фактом передчасної смерті. Залишок життєвої енергії, що переноситься до простору смерті, видозмінюється, перетворюючись із конструктивної сили на деструктивну. Мотивами завдання шкоди живим може бути не тільки помста за позбавлення права на гідне поховання та поминки. Заложний не просто не відбуває свого «віку», він не набуває своєї «долі», що є порушенням законів міфологічного універсуму.

Заложні можуть у вигляді тіней безцільно блукати по землі; охороняти певні місця; перетворюватися на кікімор, русалок, водяників, різних духів (навіть на вихор); перебувати на службі в нечистої сили тощо. Це різноманіття пояснюється тим, що серед заложних є люди різного віку, статі, і особливо різної вдачі [8, с. 61].

Заложних можна класифікувати таким чином:

1) Потерчата (потерча, потерчатко, потерчук). Потерчатими називають заложних дітей, що померли без хрещення або народилися мертвими [8, с. 70]. Якщо припасти вухом до могили потерчати, то можна почути його плач. На місці, де були поховані потерчата, не можна будувати житла. Потерчат ховають на перехрестях доріг, тобто там, де проходить багато людей, які можуть їх «хрестити», тобто кинути їм хреста і дати ім'я. Існує і ще давніший звичай, ховати потерчат у підпіллі хати, неподалік від вогнища. Із цього можна зробити висновок, що від потерчат не чекали шкоди, їх не боялися, як інших заложних. Уявлення про потерчат відбилися у фольклорі, прикладом чого може бути ця пісня:

У полі-полі під грушкою
Лежить тіло, як папір, біле;
Ніхто к тілечку не прихилиться.
Прихилилася стара бабочка,
Стара бабочка — його маточка... [12]

Або:

Не мий ноги об ногу,

Не сій муки над діжу;
Ух, ух! Солом'яний дух!
Мене мати народила,
Нехрещену положила... [12]

По закінченні семи років потерчата, яких не «хрестили», перетворюються на кікімор та мавок, і ставлення до них відповідно змінюється.

2) Істоти, що докорінним чином змінили свою природу. До них належать кікімори, мавки, русалки, водяники, вампіри тощо.

Кікімора має спільні риси з домашніми духами, але, з'являючись у хаті, вона стає постійним джерелом невдач: докучає людям шелестінням, виє, плаче, розбиває посуд, кидається речами, шкодить худобі. Як обереги використовуються гілки ялівцю, якими слід підперезатися. Кікімора була особливо страшна тим, що могла вижити хазяїв з дому. Вважалося, що позбутися кікімори можна за допомогою заклинання: «Ахъ, ты гой еси, кикимора домовая, выходи изъ горюнина дома скор е, а не то задеруть тебя калеными прутьями, сожгутъ огнемъ-польмемъ и черной смолой зальютъ» [9, с. 161].

Мавки живуть у лісах і являються людям як молоді дівчата, своєю красою заманюють людей, а потім можуть залоскотати до смерті.

Істоти, що є близькими до мавок — русалки:

Мене мати породила,
На світ білий не пустила,
В руки палку дала,
Щоб русалка була... [12]

За народними уявленнями, русалками стають потерчата, дівчата, що втопилися (випадково чи навмисно), або дівчата, які померли в день весілля. Русалок бояться тому, що вони можуть потопити людину. Дівчат, що вдосвіта прийшли за водою, вони запитують «Полин чи петрушка?»; як дістануть відповідь «полин», то втікають, як «петрушка», то залоскочуть дівчину до смерті та потягнуть із собою [6, с. 130]. Вони не дають рибалкам ловити рибу, лякають людей так, що ті віддають їм своїх дітей або самі помирають від страху. Оскільки русалок вважають нечистою силою, проти них може застосовуватися хрест, тому вони нападають на людину, що має хрестик, тільки ззаду. Щоб захиститися від русалки, слід на землі накреслити хрест, навколо нього коло та стати в нього [8, с. 211]. Існує повір'я, що русалка не здатна перетнути межі, можливо, це пов'язано з традицією ховати заложних на межі серед полів, а також із вірою в те, що нечиста сила не терпить заліза, а поле обробляється залізними знаряддями праці. Це також пояснює, чому як обереги від русалки використовували залізні голки та булавки, якими її треба вколоти. До таких предметів належить і кочерга, але остання, напевне, має зв'язок із домашнім вогнищем, і тісно пов'язана з культом предків. Поряд із предметними

оберегами існують словесні закляття, що також відлякують русалок, наприклад, можна спитати: «Скільки клевців у бороні?» [8, с. 213].

Водяник є близьким до русалки духом, любить завдавати збитків рибалкам (псує греблі, не дає рибалити), мельникам (псує в млинах колеса), а п'яниць заводить у глухі болота, може перелякати людину до смерті. Любить жартувати з рибалками, викидати човен так далеко від води, що він розіб'ється та стане непридатним [6, с. 119]. Проти водяника, як і проти русалок, діють залізні предмети. Уважається, що на Йордан він зі своїм сімейством виповзає на берег, щоб його свята вода не попекла. Від водяника можна захиститися, перелічуючи залізні предмети або кинувши в ріку кропиву.

До цих істот належить і домовик, який часто виступає захисником домашнього вогнища і якому намагалися догодити: «Сусьдушко, домосьдушко, рабь кь тебѣ идетъ, низко голову несетъ; не томи его напрасно, а заведи сь нимъ пріятство, покажись ему въ своемъ обликѣ, заведи сь нимъ дружбу да сослужи ему легку службу» [9, с. 159].

Усіх цих духів відрізняють яскраво виражене міфологічне коріння та відсутність визначеного місця поховання. Русалки, водяники, кікімори існують у свідомості людей як у зв'язку із заложними, так і окремо від них як природні духи.

3) Люди, які свідомо обрали долю заложного. Це відьми та чаклуни, що ще за життя продали свою душу і після смерті перебувають під владою «нечистої сили». До цього класу заложних можна віднести і самогубць, які свідомо недоживають відведеного віку та не набувають своєї долі.

4) Непритомники, тобто люди, які не обірвали зв'язки зі світом живих. Найчастіше причиною появи непритомників стає туга за чоловіком/дружиною або матері за дитиною. Тому поховальний обряд накладає табу на подібну тугу. Живі по закінченні сорока днів повинні обірвати всі зв'язки з померлим і дати йому піти [11, с. 48].

До непритомників також можна віднести проклятих. Вони не можуть продовжити шлях в інший вимір існування доти, доки з них це прокляття не знімуть.

5) Люди, що стали заложними не зі своєї вини чи волі. Це люди, котрих хоронили не за правилами, наприклад через тіло перестрибнула кішка, покійного одягнули в неправильний одяг, якщо число обмивальниць було непарним. Також це люди, яких не оплакали належним чином або, навпаки, оплакували так сильно, що сльози капнули на покійного. Заложними також могли стати ті, кого опустили в могилу, викопану після заходу сонця. Тому поховальний обряд завжди виконувався за чітко визначеними правилами і їх порушення не припускалося з остраху через неухважність накликати біду.

6) Покутники. Це небжички, які не мають спокою на «тім світі». До них можна віднести дітовбивць, скупих, людей, що не шанували традицій [6, с. 217].

7) Люди, які померли насильницькою смертю або від нещасного випадку, тобто ті, кому не дали набути своєї долі. Вони, на відміну від істот надприродних, асоціюються лише із заложними. Вони можуть перетворитися на духа або бродити по землі тінню, доки не закінчиться відпущений їм вік.

Серед обрядових дій, змістоутворюючим фактором яких є страх перед заложним, можна назвати обряд опечатування. Могили опечатували зерном, хату, в якій мешкав за життя заложний або зараз мешкають його родичі, зерном та маком. Щоб позбутися ходячого чаклуна, слід залишати їжу на підвіконні.

Як проти русалок та водянників, так і проти самогубців використовували залізні предмети, наприклад, ставили на поріг сокиру, повертаючи її вістрям у сторону місця поховання заложного.

Народне повір'я про те, що заложні (особливо п'яниці) випивають воду із землі, породило обряд «обливання могили» [8, с. 112]. Він замінює перенесення тіла заложного в болото, бо з його могили робиться штучне озеро. Цей обряд також пов'язаний із темою гніву Матері-землі, яка, не приймаючи нечисте тіло, насилає на людей засуху. Внаслідок цього вода, а не земля, що заливається, починає слугувати йому могилою. Цей обряд також може бути пов'язаним з вірою людей у те, що вода є непереборною для душі, отже, вода тримає його в могилі. Серед бід, котрі можуть завдати живим заложні, також називають мор на людей і худобу.

Поряд із загальними уявленнями про шкodu, якої завдають заложні, існує повір'я, що конкретну біду приносить конкретний заложний. Наприклад, п'яниця приносить засуху, потопельник холодні вітри, а людина, що замерзла — згубний град.

Окрім предметних дій, проти самогубців, потопельників, а особливо проти п'яниць, що приносили із собою засуху, існували заклинання: «Выхожу я, удал молодец, из ворот в ворота, в чисто поле, заговором заговариваюся, на все четыре стороны поклоняюся; вижу: лежит гроб поверх земли; земля того гроба не принимает, ветер его не обдувает, с небеси дождь не поливает...» [8, с. 117].

Існувало повір'я, що на вихор могли перетворитися душі померлих, або ж у вигляді вихору могла являтися нечиста сила. Заклинання використовувалися і проти вихору: «Какъ вода огоньъ заливаеъ, такъ и слова мои бурю утишають. Аминь» [9, с. 157].

Аналіз змісту обрядових дій на всіх етапах дає підставу стверджувати, що вони докорінно відрізняються від обрядових дій, пов'язаних з похованням померлих, що набули статусу предка. Це зумовлено переважанням такого змістоутворюючого фактора, як страх. Цей страх пов'язаний з інстинктом самозбереження, захистом простору життя від простору смерті, страхом втратити майно або зазнати значних майнових втрат, зі страхом розгнівати Матір-землю.

Перспективою подальших досліджень може бути вивчення залишків уявлень про таку категорію покійників, як заложні, в сучасній українській культурі та їх впливу на формування сучасної картини світу.

Список літератури

1. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Том третий / А. Афанасьев. — М.: «ИНДРИК», 1994. — 816 с.
2. Велецкая Н. Н. Символы славянского язычества / Н. Н. Велецкая. — М.: «Вече», 2009. — 320 с.
3. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. — М.: «Наука», 1978. — 160 с.
4. Виноградова Л. Н. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших / Л. Н. Виноградова // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. — М.: «ИНДРИК», 2000. — 400 с.
5. Вундт В. М. Очерк психологии / В. М. Вундт. — СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1896. — 229 с.
6. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. — 263 с.
7. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. — 511 с.
8. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии. Умершие не своей смертью и русалки / Д. К. Зеленин. — М.: «ИНДРИК», 1995. — 432 с.
9. Майков Л. Н. Великорусские заклинания / Л. Н. Майков. — СПб: Типография Майкова, 1869. — 165 с.
10. Немов Р. С. Психологический словарь / Р. С. Немов. — М.: Владос, 2007. — 560 с.
11. Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян / О. А. Седакова. — М.: «ИНДРИК», 2004. — 339 с.
12. Шашкевич М. Русалка Дністровая / М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. — Будима: 1837. — 153 с.

Надійшла до редколегії 21.09.2012 р.